

خانواده علوی و عوامل استحکام آن

کبری فرجی*

چکیده

بالندگی یا انحطاط خانواده به عنوان کوچکترین و مؤثرترین نهاد اجتماعی و عامل تشکیل و استحکام بنیان جوامع بشری همواره مورد توجه اندیشمندان و صاحب‌نظران بوده و هست. قرآن کریم نیز از اهمیت تشکیل این بنا با تعبیر «میثاقاً غلیظاً» به معنای پیمان محکم و استوار یاد کرده و بارها به جلوگیری از گسیختن این میثاق با لزوم رعایت تقوا و حدود الهی و صبر و توکل توصیه نموده است. یکی از منابعی که می‌توان برای تحکیم خانواده از آن بهره برد، رجوع به گنجینه بی‌بدیل و عظیم سبک زندگی خانوادگی حضرت علی (ع) - آن قرآن مجسم - به عنوان نمونه و الگوی عینی است. شناخت سبک زندگی حضرت علی (ع) در راستای تحکیم بنیان خانواده از اینرو حائز اهمیت است که خانواده علوی در زمان نزول قرآن، با هدایت و حمایت رسول خدا (ص) بر اساس ساده‌زیستی شکل گرفت و همه فراز و نشیبهای یک خانواده نوپا را تجربه کرد و با تکیه بر آموزه‌های قرآنی بر مشکلات و سختی‌ها فائق آمد.

نوشتار حاضر در پی آن است تا با توجه به مجموع رفتارها و سکنات حضرت علی (ع) در محیط خانواده، آنچه را که باعث استحکام خانواده علوی بوده با تکیه بر بینش و نگرش دینی ایشان استخراج و بیان نماید.

کلیدواژگان: خانواده علوی، علی (ع)، آموزه‌های دینی، عوامل استحکام خانواده

---

*. دکتری روانشناسی تربیتی، مدرس حوزه و دانشگاه؛ kobrafaraji.ir@gmail.com

تعریف خانواده

«خانواده» خمیرمایه و سنگ بنای جامعه بزرگ انسانی است و به عنوان یک سیستم اجتماعی کوچک، شامل افرادی است که بعد از ازدواج در یک جا زندگی می‌کنند. بنابر حکمت الهی، آفرینش انسانها چنان نظام‌مند است که برای رشد و شکوفایی و رسیدن به آرامش و امنیت نیاز به تشکیل خانواده دارند. رابطه اعضای خانواده، رابطه‌ای عمیق و چندلایه است که عمدتاً براساس اهداف مشترک بنا شده است. در نظام خانواده، افراد به واسطه علایق و دلبستگی‌های عاطفی نیرومند، دیرپا و متقابل با یکدیگر پیوند دارند.

نهاد مقدس خانواده به عنوان منشأ تحولات اساسی اجتماع انسانی در اسلام از جایگاه خاصی برخوردار است؛ چرا که جامعه بزرگ انسانی از واحدهای کوچکتری به نام خانواده تشکیل شده است و بدیهی است هر قدر این واحدهای کوچکتر از انسجام و استحکام بیشتری برخوردار باشند، بنیان جامعه مستحکم‌تر خواهد بود. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۲۱ / ۳۳۴).

در این میان شایسته است آموزه‌های خانوادگی اهل بیت (ع) به عنوان بهترین سرمشق در پایه‌گذاری زندگی خانوادگی مورد توجه قرار گیرد (شاکری، ۱۳۹۳: ۳۰). امام علی (ع) و حضرت فاطمه (س) به عنوان برترین اسوه و الگوی در همه اعصار، برای تحکیم بنیان خانواده‌شان از روشها و راهکارهایی بهره می‌جستند که در این نوشتار تلاش شده ضمن معرفی هر یک از این آموزه‌ها، الگوی سبک زندگی علوی به جامعه امروز که متأسفانه عوامل بسیاری آن را تهدید و متزلزل نموده است، ارائه گردد.

خانواده علوی الگویی برای همه اعصار

معرفی خانواده امام علی (ع) به عنوان الگو و سرمشق مطلوب و دست یافتنی، ضرورت تأمل و تدبیر در این خانواده پر از حکمت و عطوفت را آشکارتر می‌سازد. از سویی دیگر، ضرورت بررسی خانواده علوی که حساس‌ترین مقطع تاریخی صدر اسلام (دوران سکوت ۲۵ ساله و حکومت نزدیک به ۵ سال) را تجربه کرده است و در عین حال نوع برخورد و سلوک هر یک از اعضای این خانواده با مسائل، مشعل فروزانی فراروی بشریت برای همیشه اعصار قرار می‌دهد. امام علی (ع) کانون خانواده را تا بدانجا محترم می‌شمرد که در نامه‌ای به رفاعه نوشت: مبادا درباره طلاق سخن بگویی! در واقع ایشان هر چه را باعث گرمی این نهاد می‌شد

تشویق می‌کرد. آموزه‌های اسلامی نیز به این امر چنان اهمیت می‌دهد که «غذا خوردن مرد با همسرش» را مستحب می‌شمارد. بینش الهی در نگرش به خانواده از عوامل مهمی است که سبب عملکرد موفق زن و مرد در عرصه خانواده می‌شود. چرا که بینش‌ها روش‌ها را می‌آفرینند و وقتی فرد بیش از هر چیز خدا را در نظر بگیرد، این موجب می‌شود سختی‌ها و مشکلات زندگی برایش آسان جلوه کند.

حاکم ساختن روحیه بندگی در خانواده

مهمترین باوردینی، ایمان به خدا و یکتاپرستی است. توحید موجب هدفمندی و معنی‌داری نگرش انسان به زندگی می‌شود و رفتارها را در جهت تسلیم و رضای خداوند سوق می‌دهد. همچنین فردی که خدا را ناظر بر رفتار خود می‌داند در برخورد با همسر و اعضای خانواده و انجام وظایف خود رضایت خدا را در نظر می‌گیرد و حق هیچ کس را پایمال نمی‌کند. افرادی که از هوای نفس دور هستند، اخلاق شایسته دارند و انجام وظایف خانوادگی را عبادت و کسب رضایت الهی می‌دانند و در نتیجه زندگی آنها با صفا و صمیمیت تداوم دارد.

بنابراین اولین درس از زندگی علی (ع) نگرش توحیدی به کانون خانواده است که آن را به استوارترین نهاد اجتماعی مبدل می‌سازد. حضرت علی (ع) به دلیل روحيات و مؤانستى که با خداوند و عبادت و قرائت قرآن داشت، در تحکیم فضای بندگی خداوند متعال در خانواده سهم به سزایی داشت. ایشان اتاقي را به عبادت اختصاص داده بود (حرعاملی، ۱۴۱۶ق: ۳/ ۵۵۵) و اوقاتی را برای مناجات با پروردگار یکتا سپری می‌کرد. ابن ابی‌الحديد درباره عبادات امیرالمؤمنین علی (ع) می‌نویسد: پس علی عابدترین و پرنامزترین مردم بود، از همه بیشتر روزه می‌گرفت و نمازهای مستحبی برپا می‌داشت و همواره ذکر می‌گفت (ابن ابی‌الحديد، ۱۳۸۵: ۲۷/۱). روحیه تعبد و بندگی حضرت علی (ع) و حضرت فاطمه (س) چنان آرامشی در خانواده برقرار می‌کرد که در برابر کمبودها و سختی‌ها و ناملایمات روزگار هیچ گونه اضطراب و ناشکیبایی در ارکان خانواده دیده نمی‌شد. بازتاب این آرامش درونی را در مواجهه اعضای خانواده با کمبودهای مالی و سختی‌های جهاد و ... به راحتی می‌توان ملاحظه کرد. از اینرو می‌توان گفت اولین و اساسی‌ترین گام در تحکیم

خانواده، ایجاد فضای معنوی و ارتباط دائم با پروردگار است تا قلب اعضاء خانواده با ذکر خدا اطمینان یافته و در برابر سختیها و ناملایمات نلرزد و در تصمیم‌گیری‌ها مضطرب و مردد نشود.

ابراز علاقه در خانواده

ما در سیره و رفتار خانواده امام علی (ع) طبق حتی یک مورد هم سراغ نداریم که رفتارها و برخوردها از مدار محبت و علاقه و آنچه که مرضی خداوند است، خارج شده باشد. وجود حضرت زهرا (س) به قدری برای حضرت علی (ع) مایه آرامش و خشنودی بود که امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «وَلَقَدْ كُنْتُ أَنْظُرُ إِلَيْهَا فَتَنَكَّشِفُ عَنِّي الْهَمُّومُ وَالْأَحْزَانُ»؛ من که به چهره زهرا نگاه می‌کردم، همین نگاه هر گونه غم و اندوه را از من برطرف می‌نمود (ر.ک: صفری: ۱۳۸۵). بدیهی است که محبت و عشق، جاذبه فوق‌العاده نیرومند میان انسانها و یکی از عالی‌ترین تجلیات روح بشر و از پرشکوه‌ترین شاهکارهای آفرینش است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱: ۸۴).

اگر زیربنای ازدواج دو همسر بر چنین علاقه‌ای استوار باشد -علاقه‌ای ریشه‌دار و واقعی نه دروغین و سطحی- استوار باشد مسلماً چنین بنایی استوار خواهد ماند؛ زیرا بر مبنای محبت و عشق راستین تعریف شده است لذا خالی از خلل می‌باشد و چنین ازدواج‌هایی پرتیر و قابل اطمینان و آرامبخش خواهد بود.

ولی عشق‌های دروغین و سطحی که غالباً بی‌اندازه آتشین هم هستند و غیر از ارضای هوس‌های زودگذر نتیجه‌ای به همراه نخواهند داشت، بلکه نقطه‌نهایی آنها کامجویی‌های نامشروع و بی‌قید و شرط و سپس همه چیز را به فراموشی سپردن است و معمولاً به جای عشق‌های پاک و مقدس قالب زده می‌شوند (همان، ۸۵). همچنین از نظر اخلاقی افراد مجرد هرگز یک انسان کامل نخواهند بود؛ زیرا از بسیاری مفاهیم اخلاقی از قبیل محبت و مهرورزی که بیش از همه جا در محیط خانواده و زندگی مشترک همسران و فرزندان تحقق می‌یابد به دورند و با این ابعاد کمتر آشنایی دارند (همان، ۲۵). لذا محیط خانواده کانون احساسات و عواطف است و طبعاً مقیاسی که در این محیط باید به کار رود با مقیاس

سایر محیطها متفاوت است و در محیط خانواده نمی‌توان با مقیاس قانون و مقررات بی‌روح گام برداشت.

صفای زندگی به حاکمیت عشق و علاقه بر محیط زندگی و معاشرت است. ابراز عشق و محبت در محیط خانواده میان زن و مرد و نیز نسبت به فرزندان، محیط خانه را به بهشت تبدیل می‌کند و باعث می‌شود اعضای خانواده گرفتار کمبود و عقده محبت نگردند و بروز و ظهورات ناپه‌نجان در جامعه نداشته باشند (محدثی، ۱۳۸۵: ۲۴۴ و ۲۴۵). اگر اظهار علاقه در خانواده بنا به هر دلیل و توجیهی ترک شود، بایستی خود را آماده رویدن علفهای هرز در کنار گل زندگی نمود. پس سخنان زشت و نیشدار عیب جویی‌ها و ظن و گمان‌های ناروا در مورد یکدیگر بازارش گرم خواهد بود.

از اینرو رویکرد حضرت زهرا (س) در معاشرت با همسر و فرزندان، حاکی از محبت و مهرورزی بوده است و در زندگی ایشان شاهدیم که حضرت فاطمه (س)، عبارات محبت‌آمیز و احترام‌آمیزی به علی (ع) می‌گفتند؛ از جمله ایشان در عبارتی خطاب به همسرشان در مقام اظهار محبت می‌فرماید: «روحی لروحک الفداء و نفسی لنفسک الوقاء»؛ روح من فدای روح تو باد و جان من سپر بلای جان تو باشد (همانجا).

توجه به ظرایف روحی همسر

یکی از عوامل انس در خانواده و استحکام آن، شناخت حالات و روحیات همسران و درک متقابل یکدیگر است. در صورت درک صحیح از روش و رفتار همسر، طرف مقابل می‌تواند در برابر آن واکنش مناسبی نشان دهد و راحت‌تر از خطاها و لغزش‌های احتمالی وی گذشت کند؛ زیرا بسیاری از اختلاف‌ها ناشی از سوء تفاهم‌ها است. فاطمه (س) در مدت کوتاه زندگی خود با علی (ع)، حقیقت وجودی و روحیات ایشان را به خوبی می‌شناخت و زمانی که دیگران از فهم و درک رفتار علی (ع) ناتوان بودند، آنها را راهنمایی می‌کرد. در روایتی آمده است که یکی از اصحاب علی (ع)، ایشان را در نخلستان در حالت راز و نیاز با معبود دید، ناگهان مشاهده کرد که امیرالمؤمنین (ع) مانند چوب خشکی بر زمین افتاد، پس یقین کرد که علی (ع) از دنیا رفته است. فوراً به در منزل فاطمه (س) آمد تا او را با خبر کند. فاطمه (س) با شناختی که از روحیات علی (ع) داشت، فرمود: این حالتی است که به

واسطه خوف و خشیت الهی بر او عارض شده است (ابن شهر آشوب، ۱۴۳۰ق: ۱۲۴). در پرتو شناخت فاطمه (س)، از همسرش بود که خانه محقر آنها محل انس و آرامش علی (ع) قرار گرفته و امام (ع) می فرمود: هرگاه به چهره فاطمه (س) می نگریم، تمام غم و اندوهم برطرف می شد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۴۳/۱۳۴).

روشن است که موفقیت مردان در عرصه های مختلف اجتماع، در گرو آسودگی خاطر و آرامش روحی و روانی آنهاست. این قاعده حتی در حیطة وظایف فردی مرد نیز مانند تحصیل علم، عبادات فردی و ... جاری است. پس زنان در این زمینه، مسئولیت ویژه ای بر عهده دارند و باید با درک موقعیت و روحیات همسرشان، به آنها یاری رسانند و با عواطف سرشار از محبت و احترام با او ارتباط برقرار کنند.

زن و مرد در کانون گرم خانواده با درک روحیات یکدیگر می توانند مسیر پر پیچ و خم زندگانی را با آرامش و زندگی پشت سر بگذارند و در این مسیر درک و توجه به روحیات ظریف زن از جایگاه ویژه ای برخوردار است و هر گونه گفتار و رفتار دربردارنده بار عاطفی و روانی خاصی است که تأثیر مثبت یا منفی مستقیمی دارد. مرد باید به همسرش از این منظر که او امانت الهی است و فردی مستعد کمال، پیشرفت و تحول در عرصه زندگی است بنگرد. امام علی (ع) در شأن حضرت زهرا (س) و رضایت از او می فرماید: «فَوَاللَّهِ مَا أَغْضَبْتُهَا وَلَا أَكْرَهْتُهَا عَلَىٰ أَمْرٍ حَتَّىٰ قَبَضَهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَلَا أَغْضَبْتَنِي وَلَا عَصَتْ لِي أَمْرًا»؛ سوگند به خدا! من زهرا را تا هنگامی که خداوند او را به سمت خود برد خشمگین نکردم و در هیچ کاری موجب ناخشنودی او نشدم. او نیز مرا خشمگین نکرد و هیچگاه از من نافرمانی ننمود (همان، ۱۳۳/۴۳).

تأمین سلامت و بهداشت خانواده

تهیه غذای سالم، رعایت دستورات بهداشتی، تأمین نظافت و زیبایی منزل، مراقبت از سلامتی خود و افراد خانواده، جلوگیری از بیماری اعضای خانواده و تلاش برای بهبودی و سلامتی آنها در هنگام بیماری برخی از وظایف زن و مرد در تأمین سلامت و بهداشت خانواده است. بدون تردید یکی از عوامل آرامش خاطر خانواده، سلامتی و نشاط و شادابی آنهاست. یکی از وظایف سنگین و ستودنی زنان در خانواده، تأمین بهداشت، امکانات سلامت

جسمی و روانی و آسایش اعضای خانواده است. این وظیفه بدون همیاری و حمایت جدی شوهر به سرانجام نخواهد رسید. زن با تأمین غذاهای مناسب، حسن همسررداری و خانه‌داری خود را اعلام کرده و بذر الفت و محبت را در دل شوهر و فرزندان می‌کارد. حدیثی می‌فرماید: زنی که خوش‌بو بوده و دست‌پخت خوب داشته باشد و به جا خرج کند از کارگزاران خداوند شمرده می‌شود (کلینی، ۱۳۸۸: ۵/۳۲۵).

حضرت فاطمه (س) به تنهایی سهم بسیاری در تأمین سلامتی و بهداشت خانواده داشت. او هر روز نان تازه می‌پخت، خانه را آب و جارو می‌کرد، لباسهای خانواده را می‌شست (صدوق، ۱۳۸۳: ۲/۳۶۶؛ کلینی، ۱۳۸۸: ۸/۱۶۵)، به فرزندان شیر می‌داد و به نظافت و بهداشت فردی آنها رسیدگی می‌کرد (طبرسی، ۱۴۳۰ق: ۱۱۷؛ ابن شهرآشوب، ۱۴۳۰ق: ۳/۱۲۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۴۳/۷۶)، برای سلامتی عاطفی و روانی فرزندان با آنها بازی می‌کرد و برایشان شعر می‌خواند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۴۳/۲۸۶)، کارهای خوب آنها را تشویق می‌کرد، بین آنها به عدالت رفتار می‌کرد (همان: ۲۸۳؛ طبرسی، ۱۴۳۰: ۲۲۰)، با اسامی و القاب نیکو آنها را صدا می‌زد و ایشان تشویق می‌کرد (حرعاملی، ۱۴۱۶ق: ۲۱/۴۷۶-۴۷۹؛ ابن شهرآشوب، ۱۴۳۰ق: ۳/۱۷۵)، به سلامتیشان بسیار اهمیت می‌داد، بیماری آنها را به پیامبر (ص) اطلاع می‌داد و برای شفایشان نذر می‌کرد (صدوق، ۱۳۹۱: ۳۲۹؛ خوارزمی، ۱۳۷۵: ۲۶۷)، برای نمازگزاردن لباس جداگانه‌ای برتن می‌کرد (اربلی، ۱۴۳۳ق: ۲/۱۲۲؛ طبرسی، ۱۴۳۰ق: ۹۵؛ صدوق، ۱۳۹۱: ۵۵۲).

امام علی (ع) در سفارشی بهداشتی به فرزندش امام حسن مجتبی (ع) می‌فرماید: «تا گرسنه نشدی غذا نخور و تا اشتها داری از غذا دست بکش و غذا را خوب بجو و قبل از خوابیدن قضای حاجت کن. اگر این نکات را رعایت کنی، از مراجعه به طبیب بی‌نیاز می‌شوی» (صدوق، ۱۴۳۳ق: ۲۲۹). ایشان میانه‌روی در خوردن و دوری از اسراف کردن را باعث سلامتی بدن و یاری کردن تن در عبادات می‌دانست و پرخوری را عامل نابودی تقوا و یار مناسبی برای گناهان می‌شمرد (تمیمی آمدی، ۱۳۹۴: ۴۷۸، ح ۱۱۱۹، ۱۳۸۸ری). همچنین کم خوردن غذا را در نفس و بدن و اندیشه مؤثر دانسته و می‌فرمود: «کم خوردن غذا برای نفس انسان گرمی‌تر و برای تندرستی پایدارتر است. کسی که خوراکش اندک باشد، فکر و اندیشه‌اش پاک است» (همان، ۵۱). همچنین امام علی (ع)

درباره اهمیت شستن دست‌ها پیش و پس از خوردن غذا، مسواک زدن و استنشاق کردن توصیه‌هایی برای خانواده خود و مسلمانان داشته است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۳: ۹۵).

تأمین نیازهای جنسی همسر

یکی از راه‌های استقرار آرامش همسران در محیط خانواده، تأمین گزینه جنسی آنهاست. اسلام گزینه جنسی را پشتوانه بنا و وسیله استحکام خانواده قرار داده است. وقتی زن و مرد متدین و پاکدامن به دور از هر گونه گناه و فساد، نیاز جنسی خود را فقط از طریق همسرشان ارضا کنند، طبعاً نیازشان به یکدیگر در این مورد بیشتر شده و بنای خانواده مستحکمتر خواهد شد. امام صادق (ع) می‌فرماید: «زنی نزد پیامبر (ص) آمد و پرسید: ای رسول خدا! حق شوهر بر زن چیست؟ آن حضرت (ص) فرمودند: آن که خود را به بهترین عطری که در اختیار دارد خوشبو سازد، زیباترین لباس خود را بپوشد، به بهترین وجه خود را بیاراید و هر صبح و شام خود را بر شوهر عرضه کند» (حرعاملی، ۱۴۱۶ق: ۱۴/۱۱۲). پیامبر اکرم (ص) با آگاهی کامل از این نیاز غریزی بشر، ازدواج را آغازی برای کنار گذاشتن حیا برای زنان و پاسخگویی به این نیاز همسرشان می‌داند و بهترین زنان مسلمان را زنی می‌داند که اگر با شوهرش باشد، لباس حیا از تن بر کند (همانجا).

تأمین گزینه جنسی در زندگی زناشویی تنها به آمیزش خلاصه نمی‌شود، بلکه زن و شوهر همیشه باید در مقابل یکدیگر به گونه‌ای ظاهر شوند که برای دیگری مظهر جمال و صفا و زیبایی باشند. احادیثی که ائمه اطهار (ع) در مورد پوشیدن بهترین لباس و معطر کردن خود با بهترین خوشبوکننده‌ها بیان داشته‌اند، بیان‌کننده اهمیت و نقش روابط جنسی در پیشگیری از مشکلات خانوادگی و حل آنهاست (کلینی، ۱۳۸۸: ۵/۳۲۴؛ طبرسی، ۱۴۳۰ق: ۴۴-۳۴). عدم رعایت بهداشت فردی، ژولیدگی ظاهر، پوشیدن لباس یکنواخت و تکراری و بوی بد دهان مردان در عفت همسرشان تأثیر نامطلوب دارد. با عنایت به سیره حضرت زهرا (س) به دست می‌آید که یک زن باید قسمتی از وقت خود و هزینه‌های خانواده را به خرید معطر ساختن و آراستن خویش برای شوهرش اختصاص دهد.

در دیوان منسوب به امیرالمؤمنین (ع) ایشان رابطه عاطفی خود با فاطمه (س) را به زندگی یک جفت کبوتر تشبیه کرده و می‌گوید: «ما همانند دو کبوتر در یک آشیانه، سالم

و جوان بودیم که روزگار بر ما وارد شد و بین ما جدایی افکند، به درستی که روزگار بین عزیزان جدایی می‌افکند» (دیوان امیرالمؤمنین، ۸۶).

حضرت علی (ع) در زمان حیات فاطمه (س) با زن دیگری ازدواج نکرد و فاطمه (س) در تأمین نیازهای جسمی و روانی ایشان اصلاً مانع و کمبودی نداشت و در جلب رضایت علی (ع) از هیچگونه اقدامی فروگذار نبود. امیرمؤمنان (ع) که خود در غایت زهد و ساده‌زیستی بود نیز هرگز در آراستگی سهل‌انگاری روا نمی‌داشت (کلینی، ۱۳۸۸: ۶/۴۳۹) و ظاهر آراسته و باوقار را زینده همه مسلمانان می‌دانست که ارتباطی با ثروت و دارایی افراد ندارد و مسلمان تهیدست نیز علاوه بر رعایت عفت و پاکدامنی باید ظاهری آراسته داشته باشد (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳، حکمت ۳۴۰).

زنان در هر درجه‌ای از جلوه و جمال باشند، لازم است خود را تنها برای شوهرشان بیاریند و به او عرضه کنند تا ضمن گرمی کانون خانواده و دور کردن هر گونه خیال انحراف و خیانت، آرامش خانواده را استمرار بخشند. در مقابل شوهران نیز وظیفه دارند، خود را برای همسرشان آراسته و خوشبو و پاکیزه کنند. بر اساس روایات، همین آراستگی و ظاهر زیبا و عطرآگینی بر محبت و عشق میان طرفین می‌افزاید (حرانی، ۱۳۷۳: ۳۲۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۷۵/۲۳۷ به نقل از حرانی، ۱۳۷۳). همچنین توجه همسران به تأمین نیازهای جنسی یکدیگر، راهکار مؤثری در تأمین آرامش و جلوگیری از بروز نارضایتی‌ها و اختلافات خانوادگی است.

حفظ احترام همسر و توجه به او

زن و شوهر در محیط خانواده، با خوش‌رویی، صدا زدن یکدیگر با احترام، گوش دادن به سخنان هم، خودداری از سرزنش یکدیگر، استقبال و بدرقه نمودن، تشویق و حق‌شناسی و سپاسگزاری، مایه‌های بزرگداشت یکدیگر و در نتیجه آرامش خانواده را فراهم می‌آورند. احترام زن به شوهر افزون بر تأثیری که در افزایش روحیه و اقتدار و تأمین آرامش وی دارد، باعث تقویت نقش رهبری او در خانواده شده، به رشد تحکیم مبانی خانواده منجر می‌گردد. زنی که همسرش را تکریم کند و با رعایت احترام به رفع نیازهای او بپردازد، از نگاه پیامبر اکرم (ص) در حکم کارگزار فرمان خداست. مردی خدمت رسول خدا (ص)

رسید و عرض کرد: «همسری دارم که هرگاه وارد خانه می‌شوم به استقبال می‌آید و چون از خانه بیرون می‌روم بدرقه‌ام می‌کند و زمانی که مرا اندوهگین می‌بیند می‌گوید اگر برای رزق و روزی غصه می‌خوری، بدان که خداوند آن را به عهده گرفته است و اگر برای آخرت غصه می‌خوری، خدا اندوهت را زیاد کند». رسول خدا (ص) این زن را یکی از کارگزاران خدا دانست که پاداش او برابر با نیمی از پاداش شهید است. اما برعکس، چنانچه زنی شوهرش را با زبانش بیازارد، خداوند اعمالش را تا جلب رضایت همسرش نمی‌پذیرد (صدوق، بی‌تا: ۱۴/۴؛ همان، ۳/۳۸۹؛ حرعاملی، ۱۴۱۶ق: ۱۴/۱۵۴).

خداوند متعال در قرآن از مسلمانان می‌خواهد یکدیگر را تمسخر نکرده و با القاب زشت خطاب نکنند (ر.ک: حجرات / ۱۱)؛ چراکه یکی از نمودهای بارز بزرگداشت دیگران صدا زدن آنها با نام نیک و القاب شایسته است. صدا زدن اعضای خانواده به اسمی که دوست دارند یا با اسمی نیکو، باعث رضایت خاطر و آرامش آنها و افزایش صمیمیت در فضای خانواده می‌شود.

علی (ع) و فاطمه (س) به پیروی از رسول خدا (ص) همواره در گفتار و کردار با احترام و تکریم خاصی با یکدیگر مواجه می‌شدند. علی (ع) پس از مراسم ازدواج، در حضور پیامبر (ص)، فاطمه (س) را «بهترین یاور در اطاعت خدا» و او نیز شوهرش را «بهترین همسر» معرفی کرد. علی (ع) هنگام خطاب فاطمه (س)، اوصاف و القاب یا کنیه ایشان را نظیر «یا سیدتی»، «ایتها الحرة»، «یا سیده نساء العالمین»، «یا بنت الصفة» و «بقیه النبوة» به کار می‌برد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۱۷/۴۳، ۱۹۸، ۲۱۸؛ همان، ۲۸/۳۰۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۴۳۰ق: ۲/۵۱؛ همان، ۳/۱۳۱). گفتن «فاطمه» یا «زهرا» معمولاً هنگام خطاب مستقیم به حضرت (س) نبوده، بلکه در توصیف وضع حضرت (س) برای دیگران و نیز پس از شهادت فاطمه (س) بوده است (صدوق، بی‌تا: ۱/۳۲۰؛ کلینی، ۱۳۸۸: ۱/۴۵۹؛ طبری امامی، ۱۴۰۸ق: ۱۳۸). در حدیث سوید بن غفله آمده است که چون علی (ع) چشمش به فاطمه (س) افتاد، گفت: «بابی انت و امی»؛ پدر و مادرم به فدای تو باد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۴۳/۱۵۳ به نقل از راوندی، ۱۳۸۵). فاطمه (س) نیز در خانه، علی (ع) را بیشتر با کلماتی مانند «پسر عمو» و «علی» و در میان مردم ایشان را با کنیه «ابوالحسن» و «مؤمن» خطاب می‌کرد و هنگامی که با

پدرشان سخن می‌گفت از شوهرش با نام او یاد می‌کرد. برشمردن ویژگی‌های منحصر به فرد حضرت علی (ع) نظیر دوست و برادر و وصی رسول خدا (ص) از احترام فوق‌العاده حضرت فاطمه (س) به همسرش حکایت دارد. حضرت (س) فرزندان را نیز با الفاظ و عبارات خاصی که نشان‌دهنده اوج محبت و احترام نسبت به آنها بود، صدا می‌زد؛ با عباراتی نظیر «قرة عینی» و «ثمره فوادی». فرزندان نیز به پیروی از سبک خانواده، پدرشان را با احترام صدا می‌زدند. علی (ع) در این باره می‌فرماید: «تا رسول خدا (ص) زنده بود، حسن مرا «ابوالحسین» صدا می‌زد و حسین نیز مرا «ابوالحسن» می‌خواند و هر دو جدشان را پدر صدا می‌زدند و پس از رحلت آن بزرگوار مرا پدر خواندند» (خوارزمی، ۱۳۷۵: ۱۶۰؛ صبوری، ۱۳۹۲: ۲۴۱).

احترام بین زن و شوهر باید متقابل باشد و به کاربردن نامها و القاب نیکو باعث افزایش اعتماد به نفس، آرامش خاطر و محبت بین آنها به ویژه فرزندان می‌شود. برخی از اختلافات خانوادگی ناشی از تحقیر و توهین یکدیگر با استفاده از اسامی زشت، نسبت‌های ناروا و یا تمسخر نام و شغل و فامیل همدیگر است. ادب و احترام زن نسبت به همسر خود اقتضا می‌کند که نه تنها از مطرح نمودن و بزرگ جلوه دادن کمبودهای خانه خودداری کند، بلکه در حد امکان کاستیها را نادیده گرفته، آنها را کوچک شمارد، خود به ترتیبی که می‌داند آنها را جبران نماید و مایه سرزنش و حقارت او نشود.

وقتی علی (ع) از همسرش تقاضای غذایی کرد، از پاسخ فاطمه (س) تازه متوجه شد که از دو روز پیش آذوقه منزل تمام شده و فاطمه (س) از ترس اینکه شاید ایشان نتواند آذوقه‌ای تهیه کند و شرمنده نشود، با تدبیر و قناعت، کمبودهای خانه را به وی اطلاع نداده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۳/۴۳؛ اربلی، ۱۴۳۳: ۱۴۳/۲). حضرت فاطمه (س) در زمان نیاز با عنایت به وضع مالی علی (ع) با رضایت به رسیدن پشم همت می‌گماشت (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۳/۳۵ به نقل از صدوق، ۱۳۹۱)، ولی هیچگاه زبان به سرزنش شوهرش باز نمی‌کرد.

استقبال از ورود اعضای خانواده به خصوص پدر به خانه یکی از راهکارهای عملی ادای احترام و ابراز محبت است. این رفتار باعث خوشحالی اعضای خانواده از دیدن یکدیگر و افزایش صمیمیت بین آنها می‌شود. هنگامی که حضرت علی (ع) به مأموریتی

اعزام می‌شد، فاطمه (س) با نگرانی انتظار می‌کشید شوهرش به سلامتی به خانه برگردد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۱ / ۸۱) و وقتی از جهاد و جبهه جنگ برمی‌گشت، با استقبالی گرم، شمشیرش را گرفته و می‌شست (همان، ۲۴۹ / ۲۰) همچنین یکی دیگر از نمودهای احترام به همسر، بدرقه او در زمان خروج از منزل است. این رفتار شوهر را به خانواده و همسر دل‌گرمتر و شوق او را برای بازگشت به خانه بیشتر خواهد کرد.

تنظیم روابط و تعاملات خانواده

آرامش با شادی‌های ساختگی و زودگذر پدید نمی‌آید. یکی از عوامل تأمین آرامش خاطر و نشاط درونی، برقراری روابط نیکو با ارحام و اعضای خانواده و فامیل است. قرآن مجید به برقراری روابط حسنه با خویشاوندان سفارش زیادی فرموده و قطع رابطه با خویشان و نزدیکان را نهی کرده و آن را مایه سرافکنندگی و بدبختی و سیه‌روزی دانسته و برای قاطعان رحم و کسانی که از فامیل خود می‌برند، سرانجام بدی را پیش‌بینی نموده است (نساء/۱؛ بقره/۲۷؛ محمد/۲۲؛ رعد/۲۵). در احادیث نیز برای صله رحم برکات بسیاری از قبیل آبادی شهرها، افزایش روزی، آسان شدن حساب، بخشندگی دست، نیکو شدن اخلاق، دوری از مرگ بد و افزایش طول عمر بیان شده است (محمدی ری شهری، ۱۴۲۱ق: ۴ / ۴۰۳).

در فرهنگ اسلامی، حضور پدربزرگها و مادربزرگها در کنار پدر و مادر و نوه‌ها و نتیجه‌ها عامل انسجام خانوادگی است. در چنین فضایی، نسل گذشته سنتها و موارث خود را به نسل جدید منتقل می‌کند و فرزندان، بریده و بی‌ریشه و تنها و بی‌عاطفه بار نمی‌آیند. بر اساس برخی روایات فاطمه بنت اسد- مادر حضرت علی (ع)- مدتی نزد حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) زندگی می‌کرد، اما هیچ روایتی مبنی بر اختلاف نظر یا نگرانی از حضور وی در کنار عروسش گزارش نشده است (امین، ۱۴۲۰ق: ۸ / ۳۸۸؛ ابن سعد، ۱۳۷۴: ۸ / ۲۲۲؛ امینی نجفی، ۱۳۹۷: ۶ / ۲۱). بر همین اساس می‌توان گفت افزون بر احترامی که حضرت (س) نسبت به فاطمه بنت اسد قائل بود و وی را همچون مادر خود و مادر پدرش می‌پنداشت، نحوه ارتباطش با او موجب رضایت و آرامش خاطر علی (ع) نیز بود.

حضور پررنگ و دامنه‌دار رسول خدا (ص) در زندگی علی (ع) و فاطمه (س) به گونه‌ای بود که خانواده علی (ع) و فاطمه (س) اهل بیت پیامبر (ص) محسوب می‌شدند. ارتباط

پدر و فرزندی میان رسول خدا (ص) و علی (ع) پس از ازدواجش با فاطمه (س) ادامه داشت. این نوع ارتباط، مایه آرامش فاطمه (س) در خانواده بود. نوع ارتباطات اعضای این خانواده با یکدیگر بر اساس تربیت و راهنمایی‌های رسول خدا (ص) چنان ترسیم شده بود که در تأمین سلامت روانی و آرامش آنها نقشی اساسی داشت.

گفت و شنود صمیمی

در خانواده‌های صمیمی و موفق، همواره بستر لازم برای گفتگوهای شاد و جذاب فراهم است. نگرش مثبت به مسائل، دادن فرصت اظهار بیان برای تک تک اعضای خانواده و رعایت اصل مهارت گوش دادن بدون قضاوت و پیشداوری و ارزیابی سریع، رشد و احساس هویت و شخصیت خانواده را به دنبال دارد. متأسفانه امروزه با همه‌گیر شدن تکنولوژی و فناوری اینترنت و ماهواره و ... ارتباط کلامی خانواده‌ها به کمترین حد رسیده و به عبارتی بهتر، خانواده از یک فضای صمیمی، ارتباط نزدیک، تبادل افکار و حل مشکلات، صرفاً به سپری کردن اوقات در زیر یک سقف مبدل گشته است. بنابراین صحبت کردن و برقراری ارتباط با چهره گشاده و انرژی مثبت موجب می‌شود تا رایحه دل‌انگیز دوستی، فضا و محیط خانه را معطر گرداند. امام علی (ع) می‌فرماید: «أَجْمَلُوا فِي الْخُطَابِ تَسْمَعُوا جَمِيلَ الْجَوَابِ»؛ زیبا خطاب کنید، تا جواب زیبا بشنوید (تمیمی آمدی، ۱۳۹۴: ۱/۲۵۶۸).

برای داشتن یک زندگی موفق، این امر حیاتی است که زن و مرد به حرفهای هم گوش جان بسپارند. در واقع با گوش دادن به حرف همدیگر، اهمیت و ضرورت طرف مقابل در زندگی را گوشزد می‌نمایند. متأسفانه غالباً افراد دوست دارند متکلم وحده باشند و غافل از این نکته هستند که گوش دادن نیز به عنوان یک هنر و مهارت تلقی می‌شود. علی (ع) می‌فرماید: «عَوْدُ أذُنِكَ حُسْنُ السَّمَاعِ وَ لَاتَصْغِ إِلَى مَا لَا يَزِيدُ فِي صَلَاحِكَ اسْتِمَاعُهُ»؛ گوش خود را به شنیدن عادت بده و به سخنانی که بر اصلاح و پاکی تو چیزی نمی‌افزاید گوش فرا مده (همان، ۶۲۳۴).

تعاون و همکاری و تقسیم کار

در یک خانواده منسجم، پویا و اعتدال‌گرا هر یک از اعضاء در کارها و رفع سختی‌ها و مشکلات با یکدیگر مشارکت و همکاری دارند. ضروری‌ترین عامل در استواری هر کانون

انسانی، تقسیم کار است و در تعیین چگونگی تقسیم کار، بیش از هر چیز باید به استعدادها و تکوینی مرد و زن نظر داشت. امام علی(ع) در خانه با همسرش همکاری می‌کرد و حضرت (س) به اختیار خودش کار خانه را انتخاب کرده و انجام می‌داد و امام (ع) به ایشان کاری را تحمیل نمی‌کرد. در عین حال امام (ع) به دلیل اینکه نمی‌خواست فشاری بر همسرش وارد شود، علاوه بر انجام کارهای بیرون از خانه، در کارهای خانه نیز به ایشان کمک می‌کرد.

بی‌تردید تقسیم کار از جمله مهم‌ترین اصول مدیریت در عرصه‌های مختلف به ویژه در ساحت خانواده است؛ زیرا بدون آن غالباً افراد به انتظار دیگری می‌نشینند و مسئولیتها را به گردن او می‌اندازند و هنگامی که کار بر روی زمین ماند، به آوردن عذر متوسل می‌شوند، ولی هنگامی که کارها و مسئولیتها تقسیم شود هر کسی می‌داند در برابر کار خود مسئول است و در انجام آن سعی و تلاش می‌کند. لیکن زن نباید به صورت برده مرد درآید و اگر کارهای خانه را انجام می‌دهد، باید با میل و رضایتش باشد. البته تقسیم کار براساس رضایت طرفین بسیار مؤثر است. در واقع همان‌گونه که اجتماع در سایه کمکهای متقابل به پیشرفتهای بی‌ظنیری نایل می‌گردد، نهاد خانواده به عنوان اجتماع کوچک در دل این اجتماع بزرگ می‌تواند با تعاون بیشتر و همکاری نزدیکتر به موفقیت‌های فوق العاده‌ای نایل گردد (ر.ک: بستان، ۱۳۹۰). اینگونه است که بخش مهمی از مسائل مربوط به حفظ حرمت زنان و رفتار صحیح با آنها با مسائل مربوط به مدیریت زندگی و تقسیم کار در میان افراد مرتبط است.

این چنین است که در احوالات بزرگترین شخصیت‌های اسلامی می‌خوانیم که قسمتی از کارهای خانه را نیز شخصاً انجام می‌دادند (ر.ک: اسلام‌پور، کریمی و عسگری، ۱۳۸۲). در این زمینه امام صادق (ع) می‌فرماید: «كَانَ عَلِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَحْتَبِطُ وَيَسْتَقِي وَيَكْنِسُ وَكَانَتْ فَاطِمَةُ تُطْحَنُ وَتَعَجِنُ وَتَخْبِزُ»؛ علی علیه السلام (برای خانه خود) از بیابان هیزم جمع‌آوری می‌کرد و آب می‌آورد و نظافت می‌کرد و فاطمه علیها السلام آرد می‌کرد و خمیر می‌نمود و نان می‌پخت. (ر.ک: صبوری، ۱۳۹۲). این حدیث کوتاه یک جهان عظمت روح و بلندی مقام انسانی را از بزرگ پیشوای اسلام امیرمؤمنان علی (ع) و بانوی نمونه جهان فاطمه زهرا (س) به نمایش می‌گذارد.

زندگی ایشان در نهایت سادگی و بی‌آلایشی مملو از صفا و صمیمیت و همیاری و همکاری و تفاهم اصل اساسی محسوب می‌شد؛ همان اموری که از خانه و خانواده‌های امروز رخت برپسته و به دنبال آن آسایش و آرامش هم از میان رفته است (ر.ک: اسلام‌پور، کریمی و عسگری، ۱۳۸۲).

تأمین هزینه زندگی

یکی از اصول مهم در مدیریت منزل، تأمین هزینه زندگی است. مرد باید با کار و تلاش فراوان نیازهای اقتصادی خانواده را برطرف سازد تا سربار جامعه نگردند. حضرت علی (ع) نیز برای امرار معاش و تأمین آسایش مادی خانواده با دستن خود زمین را بیل و شخم می‌زد و آب از زمین بیرون می‌کشید و نخلستانهای دیگران را آبیاری می‌کرد (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵: ۱/ ۲۱).

اوضاع معیشتی مسلمانان مهاجر در مدینه به قدری نابسامان بود که علی (ع) نه تنها کارگری می‌کرد بلکه گاهی دستمزدش چند تکه نان و خرما بود، با وجود این چنین فرصتهایی را از دست نمی‌داد. علی (ع) با کار و تلاش و حفر چاه و درختکاری و احداث باغ در منطقه ینبع در اطراف مدینه توانست سرمایه فراوانی بدست بیاورد، هزار برده آزاد کند و زنان و فرزندان خود را آبرومندانه اداره نماید.

مدیریت اقتصادی فاطمه (ع) نیز در دوران سختی معیشت و تنگدستی علی (ع)، اجازه نمی‌داد که علی (ع) از تمام شدن آذوقه منزل خبردار شود و در دوران گشایش اقتصادی نیز با مشورت علی (ع) و خودداری از اسراف و تبذیر و انباشت سرمایه به فعالیت اقتصادی و گشودن گره‌های مالی نیازمندان اقدام می‌کردند.

اعتدال و میانه‌روی در هر کاری مقبول و پسندیده است و میانه‌روی در امر اقتصاد و خرج کردن درآمد خانواده می‌تواند راحتی و آسایش طولانی‌تری را برای اعضای خانواده به ارمغان بیاورد. در اهمیت اعتدال و میانه‌روی همین بس که امام علی (ع) در لحظات پایان عمر گراندتر خود به فرزندش امام حسن (ع)، ایشان را به میانه‌روی در زندگی سفارش نمود. گاهی حضرت (ص) در مواقع تنگدستی روبه‌ای به کار می‌بردند که معمولاً بسیاری از مردم آن گونه عمل نمی‌کنند و آن هم صبر کردن تا زمانی بود که پولی به دستشان برسد در حالی که افراد معمولاً در چنین شرایطی با قرض کردن و یا خرید نسیه

اقدام مورد نیازشان چنین عمل نمی‌کنند. روایت شده است روزی علی (ع) از مقابل قصابی عبور می‌کردند، قصاب به حضرت (ع) عرض کرد: ای امیرمؤمنان! گوشت خوبی است از آن بخريد. حضرت (ع) فرمود: پولی برای خرید ندارم. قصاب گفت: من برای گرفتن پولش صبر می‌کنم. حضرت (ع) فرمود: من در برابر خوردن گوشت صبر می‌کنم (ر.ک: ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵).

نتیجه‌گیری

خداوند برای ایجاد آرامش در خانواده مودت و رحمت را به زوجین اهدا کرده است. پایه‌ریزی روابط و تعاملات اعضای خانواده بر اساس مودت (عشق) و رحمت (مهربانی) باعث رشد و تعالی آنها و تحکیم بنیان خانواده خواهد شد. با اصلاح نگرش و رفتار زوجین نسبت به تشکیل خانواده و الگوگیری از سیره حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) می‌توان به تحکیم مبانی خانواده در جامعه اسلامی و کاهش آمار طلاق امیدوار بود. روش‌هایی که این حضرات (ع) برای استقرار آرامش در زندگی مشترکشان به کار می‌بردند، کاملاً عملیاتی، دست‌یافتنی، اجرایی و تکرارپذیر است؛ هرچند علی (ع) و فاطمه (س) معصوم بوده و از حضور راهنمایی همچون رسول خدا (ص) بهره‌مند بوده‌اند، اما هر زن و شوهری می‌توانند با عمل به آموزه‌های قرآن و پیامبر اکرم (ص)، در مسیر زندگی علی (ع) و فاطمه (س) گام بردارند.

براساس برداشت از آیات قرآن و سبک زندگی حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) زن با توجه به ویژگی‌های فردی و وظایفی که در تشکیل و تحکیم خانواده بر عهده دارد، سهم بیشتری در تأمین آرامش خانواده دارد و تحقق و تداوم این امر به مشارکت و تلاش همه‌جانبه زن و شوهر نیاز دارد. از طرفی با آنکه مدیریت کلان و هدایت خانواده و تأمین معاش و امکانات زندگی و به تعبیری تأمین آسایش خانواده بر عهده مرد است، از نقش وی در ابراز محبت و مهربانی به همسر و فرزندان و تأمین نیازهای روحی و روانی آنها نباید غافل بود.

استحکام مبانی خانواده و تأمین آرامش آن بیش از آنکه به تأمین لوازم و امکانات زندگی وابسته باشد، به نوع نگاه و بینش زوجین نسبت به زندگی و رفتار آنها وابسته است.

در تأمین و تحکیم آرامش خانواده، توجه به نقش جداگانه زن و شوهر و جابه‌جا نشدن آنها ضرورت دارد. زن باید به نقش و وظایف خود به عنوان همسر و مادر و مرد باید به نقش و وظایف خود به عنوان شوهر و پدر آگاه و ملتزم باشد. هرگونه جابه‌جایی این نقشها و وظایف به محیط آرام خانواده خلل وارد می‌کند.

پیشنهادهات

براساس آنچه گفته شد برای تحکیم بنیان خانواده در جامعه اسلامی براساس آموزه‌های علوی موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

- ۱- سبک زندگی حضرت علی (ع) و حضرت فاطمه (س) در تأمین و تحکیم بنیان خانواده به صورت منابع آموزشی در اختیار دانش‌آموزان و دانشجویان قرار گیرد.
- ۲- برای پیشگیری و کاهش آمار طلاق لازم است قضات، دادیاران و کارشناسان دادگاه‌های خانواده و مدیران و کارشناسان مراکز مشاوره خانواده از الگوی طراز خانواده اسلامی و سیره امام علی (ع) و حضرت فاطمه (س) در تحکیم بنیان خانواده آگاهی کافی داشته باشند.
- ۳- لازم است وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در کنار آموزش‌های بهداشتی و زناشویی به جوانان در شرف ازدواج، آنها را با عوامل دینی تحکیم خانواده آشنا سازد.
- ۴- لازم است در رویه‌ها و قواعد حقوقی و سنت‌های عرفی موجود مرتبط با ازدواج و تشکیل خانواده نظیر مهریه، جهیزیه، مسکن، اشتغال، شروط ضمن عقد، فرزندآوری و سایر حقوق و تکالیف زوجین، بر اساس سبک زندگی حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) بازنگری شود.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. دیوان امیرالمؤمنین (ع)، تصحیح مریم روضاتیان، ترجمه مولانا شوقی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳.

۴. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، دار احیاء الکتب العربیه، ۱۳۸۵.
۵. ابن سعد، محمد بن سعد کاتب واحدی، الطبقات، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۴.
۶. ابن شعبه حرانی، ابو محمد حسن بن علی، تحف العقول، ترجمه و تصریح آیت الله کمرهای و علی اکبر غفاری، تهران: کتابچی، ۱۳۷۳.
۷. ابن شهر آشوب، ابوجعفر محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب (ع)، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۳۰ق.
۸. اربلی، ابوالحسن علی بن عیسی، کشف النعمه فی معرفه الائمہ (ع)، تحقیق علی آل کوثر، بیروت: مجمع العالمی اهل البیت، ۱۴۳۳ق.
۹. اسلام پور، کریمی و عسگری، «سیره پیشوایان در رفتار با همسر»، فرهنگ کوثر، ش ۵۹، ۱۳۸۲.
۱۰. امین، سیدمحسن، اعیان الشیعه، حقیقه و أخرجه حسن الامین، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۲۰ق.
۱۱. امینی نجفی، عبدالحسین، الغدیر فی الکتب و السنه و الادب، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۳۹۷ق.
۱۲. بستان، حسین، خانواده در اسلام، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
۱۳. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه محمد رحمتی، قم: نغمه قرآن، ۱۳۹۴.
۱۴. حرعاملی، شیخ محمدبن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم: مؤسسه آل البیت (ع)، ۱۴۱۶ق.
۱۵. خوارزمی، موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۵.
۱۶. راوندی، قطب الدین سعیدبن هبه الله، الدعوات، تحقیق عبدالحلیم عوض الحلی، قم: دلیل ما، ۱۳۸۵.
۱۷. سید رضی، ابوالحسن محمد بن حسین، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، تهران: مؤسسه امیرالمؤمنین، ۱۳۹۲.
۱۸. شاکری، صدیقه، «سیره همسر داری فاطمه (س)»، دانشنامه فاطمی، ۱۳۹۳.

۱۹. صبوری، شعبان، *خاطرات امیرمومنان (ع)*، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۲.
۲۰. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه، *علل الشرایع و الاحکام*، قم: مکتب حیدریه، ۱۳۸۳.
۲۱. -----، *امالی*، ترجمه محمد علی سلطانی، ارمغان طوبی، ۱۳۹۱.
۲۲. -----، *من لایحضره الفقیه*، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: جامعه المدرسین فی الحوزه العلمیه، بی تا.
۲۳. -----، *الخصال*، تحقیق علی اکبر غفاری، بیروت: شرکه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۳۳ق.
۲۴. صفری، حلیمه، *الگوهای رفتاری حضرت فاطمه زهرا (س)*، قم: میراث ماندگار، ۱۳۸۵.
۲۵. طبرسی، ابونصر حسن بن فضل، *مکارم الاخلاق*، تحقیق حسین اعلمی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۳۰ق.
۲۶. طبری امامی، ابوجعفر محمد بن جریر، *دلائل الامامه*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸ق.
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تهران: دارالکتاب، ۱۳۸۸.
۲۸. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
۲۹. محدثی، جواد، *اخلاق معاشرت*، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵.
۳۰. محمدی ری شهری، محمد، *موسوعه الإمام علی بن ابی طالب فی الكتاب و السنه و التاريخ*، بمساعده محمد کاظم الطباطبائی و محمود الطباطبائی، قم: دارالحديث، ۱۴۲۱ق.
۳۱. مکارم شیرازی، ناصر، *مشکلات جنسی جوانان*، انتشارات نسل جوان، ۱۳۹۱.
۳۲. ----- و جمعی از همکاران، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۸۷.